

Gelovigen in de politiek

De PvdA is een pluriforme partij, geen seculiere partij. Hoe dat zo is gegroeid laat Herman Noordegraaf zien aan de hand van zes biografieën.

- ▶ **Piet Hagen**, *Politicus uit hartstocht* — *Biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2010
- ▶ **Marie-Anne de Harder**, *Albertinus van der Heide (1872–1953)* — *Rode dominee tussen pastoraat en parlement*, Kok, Kampen 2011
- ▶ **Johanneke Liemburg**, *Fede Schurer 1898–1968* — *Biografie van een Friese koerier*, Friese Pers Boekerij, Leeuwarden 2010
- ▶ **Christini Manders e.a. [red]**, *David* — *Herinneringen van priester-politicus David van Ooijen*, Valkhof Pers, Nijmegen 2010
- ▶ **Margit van der Steen**, *Drift en koers* — *De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908–2004)*, Bert Bakker, Amsterdam 2011
- ▶ **Jan Willem Stutje**, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis* — *Een romantisch revolutionair*, Atlas Contact, Antwerpen/Amsterdam 2012

HERMAN NOORDEGRAAF

Bijzonder hoogleraar en universitair docent voor diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit en voorzitter van het Trefpunt PvdA en Levensovertuiging

Vanaf haar ontstaan heeft de sociaal-democratie zich een positie moeten bepalen ten opzichte van religie en, breder gezien, levensovertuiging. Daarbij deed zich de vraag voor hoe zij stond tegenover de levensovertuiging van haar leden, of zij zelf al dan niet een levensbeschouwing moest voorstaan, wat haar visie was op de rol van levensbeschouwing in de samenleving en bij dat alles: hoe zij zich had te verhouden met kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties. Levensovertuiging is breder dan godsdienst en omvat bijvoorbeeld ook atheïsme en humanisme, maar in Nederland betrof zij vooral het christelijk geloof in zijn verschillende varianten, waarbij ook de verhouding tot de vrijdenkersbeweging en na de Tweede Wereld het Humanistisch Verbond, aan de orde was.

Op genoemde vragen wil ik ingaan door enige biografieën van de afgelopen jaren vanuit die achtergrond te bezien. Ik pretendeer zeker geen volledigheid. Ik heb die biografieën gekozen die de voorgeschiedenis van de SDAP betreffen (Domela Nieuwenhuis), de grote leidsman van de SDAP uit de eerste dertig jaar (Pieter Jelles Troelstra), een rode dominee van de eerste lichte (Albertinus van der Heide), de uit het orthodox protestantisme afkomstige Fedde Schurer, die een van de representanten is van de Doorbraak die aan de totstandkoming van de PvdA ten grondslag lag, een vertegenwoordigster van het sociaal geëngageerde vrijzinnig protestantisme (Hilda Verwey-Jonker) en David Adriaan Theodorus van Ooijen, de enige rooms-katholiek in het gezelschap, die vanaf de jaren zeventig actief was in de PvdA.

Herman Noordegraaf

Ik zoom vanuit de levensbeschrijvingen van genoemde personen in op de verhouding tussen sociaal-democratie en religie en bestrijk daarmee de periode tot het eind van de twintigste eeuw. Op de autobiografische schetsen van Van Ooijen na zijn alle biografieën doorwrochte studies, die het hele leven van de geportretteerde in beeld brengen en analyseren in de context van de tijd. Drie van de publicaties zijn als proefschrift verdedigd (die over Van der Heide, Schurer, Verwey-Jonker). Dat in al de genoemde biografieën uitgebreid aandacht

Binnen de SDAP was er in de praktijk veel antigodsdienstigheid

wordt besteed aan de rol die religie in het leven speelde, en de verhouding hiervan met het sociaal-democratische gedachtegoed, is logisch gezien de nadrukkelijke aanwezigheid van het christelijk geloof en de kerk in de toenmalige samenleving. Bij biografieën van hedendaagse sociaal-democratische sleutelfiguren zou dat veel minder vanzelfsprekend zijn.

Om nog scherper zicht te krijgen op de ontwikkelingen in de sociaal-democratie ook in haar verhouding tot religie zouden we moeten beschikken over een omvattende biografie van de vrijzinnig-hervormde predikant Willem Banning, die een belangrijke rol speelde in de vernieuwing van de sociaal-democratie en als de vader van de Doorbraak beschouwd kan worden. In veel publicaties over de geschiedenis van de sociaal-democratie komt zijn rol aan de orde, vooral als het de discussies over de heroriëntatie van de sociaal-democratie betreft vanaf de tweede helft van de jaren twintig. Er zijn ook biografische studies, maar deze zijn maar voor een deel gebaseerd op archiefonderzoek.¹

Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846–1919)

Het ligt voor de hand te beginnen bij de vorig jaar verschenen *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantisch revolutionair* van Jan Willem Stutje. Nieuwenhuis was de grote voorman van de sociaal-democratie in haar eerste fase en hij was het eerste socialistische Tweede Kamerlid (1888–1891). Opgegroeid in domineesland — zijn vader was luthers predikant en hoogleraar in de theologie — maakte hij deel uit van de intellectuele elite in Amsterdam.

Tijdens zijn studie theologie onderging Domela jr. de invloed van de toenmalige vrijzinnige theologie ('het modernisme'), die in strijd met de heersende orthodoxie, het christelijk geloof wilden herinterpreteren in het licht van de nieuwe inzichten die vooral natuurwetenschappen en literaire kritiek hadden gebracht. Zo was voor Nieuwenhuis Jezus niet langer een mythisch figuur, maar vanwege diens levenswijze een na te volgen persoon. Anders dan vrijwel al zijn medepredikanten die kozen voor het modernisme, verbond Domela zijn geloofsinzichten op maatschappijkritische wijze met het sociale vraagstuk (de slechte woon- en arbeidsomstandigheden van arbeiders, vrouwen- en kinderarbeid, hongerlonen en massale werkloosheid).

Tijdens zijn eerste predikantschap, in Harlingen, zocht hij, een heer van stand, contact met het volk, maakte hij kennis met een milieu dat hem uit eigen ervaring vrijwel onbekend was en ging hij zich inzetten voor sociale verheffing. Was hij aanvankelijk als sociaal-liberaal te typeren, tijdens zijn predikantschappen in Beverwijk en Den Haag radicaliseerde hij zowel in zijn vrijzinnige als in zijn politieke opvattingen.

Hij kwam op voor een vermenschlijkte Jezus in een sociale kerk. Als Jezus nu leefde, zou hij een werkman zijn die de kapitalisten en 'zondagsvierders' zou bestrijden en de eis zou stellen van een menswaardig bestaan voor eenieder, was zijn stelling. Binnen de kerken kreeg

Herman Noordegraaf

hij nauwelijks bijval. Integendeel, zijn opvattingen werden bestreden en afgewezen. De breuk met kerk en christelijk geloof was mede daardoor nog slechts een kwestie van tijd. Daarbij kwamen nog diep ingrijpende gebeurtenissen in zijn persoonlijke leven: zijn eerste en tweede vrouw overleden na de geboorte van een kind.

In het sociaal-liberalisme raakte hij teleurgesteld omdat dit zijns inziens niet de echte oorzaken van het sociale vraagstuk durfde aan te pakken. Hij verdiepte zich in het socialisme en noemde zich in november 1878 voor het eerst socialist. Hij was daarmee de eerste christen-socialistische predikant in Nederland. Dat was echter van korte duur, omdat hij het jaar daarop zijn predikantschap neerlegde.

In het socialisme vond hij een nieuwe levensvulling. In levensbeschouwelijk opzicht ontwikkelde hij zich tot een vrijdenker, die elk uitwendig gezag gebaseerd op openbaring afwees. De kerk kwam in het rijtje van de vijf te bestrijden k's te staan naast kapitaal, kroeg, kazerne, kolonialisme. Wel bleven Bijbelse figuren en in het bijzonder Jezus voor hem inspirerende figuren, omdat zij opgekomen waren voor de armen en verdrukten en daarom de rijken en machtigen van hun tijd bestreden hadden. Tot zijn overlijden stond op zijn bureau een kopie van het beeld van de zegenende Jezus van de Deense beeldhouwer Thorvaldsen.

Na zijn Kamerlidmaatschap ontwikkelde Nieuwenhuis zich in politiek opzicht tot het anarchisme, mede onder invloed van de teleurstelling over de geringe resultaten die hij bereikt had. De tegenstelling tussen degenen die parlementaire arbeid afwezen (waaronder dus Nieuwenhuis) en degenen die daaraan wilden deelnemen, leidden in 1894 tot de oprichting van de SDAP. Deze nieuwe partij wilde het socialisme mede via de parlementaire weg bereiken.

Ook in een ander opzicht volgde de SDAP Nieuwenhuis niet. De partij nam zijn antigodsdienstigheid niet over en stelde zich nadrukkelijk niet op enig levensbeschouwelijke

basis, ook niet op die van het atheïsme van de vrijdenkersbeweging. Arbeiders waren ongeacht hun godsdienstige overtuiging welkom in de partij. Niet de verhouding tussen geloof en ongeloof vormde de antithese, zoals bij Abraham Kuiper, maar die tussen kapitaal en arbeid. Godsdienst was privézaak. In het eerste programma (1895) vinden we alleen kort en krachtig: scheiding van kerk en staat. Daarmee wilde de SDAP aangeven dat de partij de invloed van de kerk op het openbare leven en de bevoorrechtiging wilde beëindigen. In de praktijk was er wel veel antigodsdienstigheid en antikerkelijkheid, die vooral voortkwamen uit de behoudende opstelling van kerken aangaande het sociale vraagstuk.

Pieter Jelles Troelstra (1860–1930)

De achtergronden van deze keuze voor aanvaarding van het levensbeschouwelijk pluralisme, die ook inging tegen orthodox marxistische interpretaties van godsdienst als 'opium van het volk', vinden we onder meer bij de man die de SDAP dertig jaar lang leidde: Pieter Jelles Troelstra. Troelstra was afkomstig uit een randkerkelijk hervormd gezin. Al jong twijfelde hij aan het bestaan van God, maar hij bleef naar eigen zeggen wel zijn hele leven religieuze gevoelens houden. Dankzij het godsdienstonderwijs op de openbare school en het volgen van de zondagsschool kreeg hij een grote Bijbelkennis, die hij later goed kon inzetten tegen zijn confessionele tegenstrevers.

Troelstra zag een verwantschap tussen een maatschappij die op de wetten van Christus, dus op broederschap en liefde, gebouwd was en de socialistische samenleving. Het socialisme beoogde 'de verwezenlijking der humane beginselen van het christendom'. Troelstra was de opvatting toegedaan dat het historisch materialisme wel inzicht gaf in de sociaaleconomische verhoudingen, maar geen antwoord bevatte op de 'raadselen van natuur en leven en de zielesmarten'. Op dat terrein hoorde gewetensvrijheid te heersen.

Herman Noordegraaf

Vanaf het begin, ook toen hij nog liberaal was, toonde Troelstra zich een voorvechter van het recht van ouders om scholen van hun eigen richting te kiezen. Naast principiële argumenten had hij daarvoor tactische overwegingen: Troelstra wilde de kerkelijk georiënteerde arbeiders niet afstoten. Dat zijn standpunt gevoelig lag binnen de partij blijkt uit de maandenlange discussies en polemieken die erover gevoerd zijn. Het congres van Groningen in 1902 stemde na heftige discussies met 72 stemmen voor, 33 tegen en 18 blanco in met de gelijkstelling van de bijzondere school met de openbare. Dit standpunt, dat nu dus al meer dan een eeuw het partijstandpunt is, geeft de algemene lijn van de SDAP aan: vrijheid van godsdienst om principiële redenen *en* uit strategische overwegingen. Het 'schoolstandpunt' bracht echter wel een nieuw element in: stelde de partij zich neutraal op ten opzichte van de godsdienst zonder deze echter als zodanig te willen ondersteunen, financiële steun aan ook het bijzonder onderwijs betekende dat zij bereid was om uitingen van geloof in het publieke domein te faciliteren onder de voorwaarde dat geen overtuiging boven de ander zou worden gesteld (actief pluralisme).

Albertinus van der Heide (1872–1953)

Dat Troelstra er veel aan gelegen was om 'door te breken' in het kerkelijk kamp blijkt uit de vraag die hij in 1896 stelde aan Albertinus van der Heide, die hij al vanuit zijn jeugd in Leeuwarden kende en tijdens een verkiezingscampagne in dat jaar weer ontmoette: 'Je bent al zo lang socialist, maar je bent nog niet bij de SDAP aangesloten. Heb je bezwaren?' Toen Van der Heide zei dat hij die niet had, schreef Troelstra hem in als lid, waarmee deze, na G.W. Melchers, de tweede predikant werd die zich aansloot bij de SDAP.

Albertinus van der Heide (1872–1953) was (vrijzinnig-)hervormd predikant in Scherpenzeel (bij Wolvega), Engelum en Britswerd/Wieuwerd. Deze dorpsdominee werd een van

de vurigste propagandisten voor de SDAP in Friesland (en, in die tijd daar nog onlosmakelijk mee verbonden: voor geheelonthouding). Hij was diep geraakt door de omstandigheden waarin de mensen leefden in de dorpen waar hij predikant was. Hij meende dat het socialisme de strijd voor gerechtigheid voerde zoals we die in de Bijbel vinden. Zijn keuze voor het socialisme was voor hem nauw verbonden met zijn geloof en in haar diepste motivatie religieus-ethisch van aard.

Hij had daarbij in de kerk met grote weerstand te maken. Enige malen is Van der Heide, overigens zonder succes, aangeklaagd wegens zijn keuze voor het socialisme. Vanwege zijn besliste keuze voor de SDAP hield Van der Heide aanvankelijk ook afstand van de Blijde Wereld-dominees, die vanaf 1902 met hun blad *De Blijde Wereld*, opkwamen voor de verenigbaarheid van socialisme en christelijk geloof. Zij vormden de eerste organisatie voor het christen-socialisme in Nederland, maar werden pas in 1905 lid van de SDAP.

In de eerste fase van het christen-socialisme, tot ongeveer 1930, zetten deze predikanten en ook Van der Heide zich in voor praktische solidariteit en propaganda voor het socialisme en kwamen zij op voor de verenigbaarheid van christendom en socialisme. Zij verwierven binnen de partij populariteit, die ertoe leidde dat Van der Heide meerdere malen gevraagd werd om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer. Gehecht als hij was aan zijn predikantschap ging hij pas in 1925 overstag: van 1925–1937 was hij Tweede Kamerlid voor de SDAP. De Haagse editie van *Het Volk* betitelde hem na zijn verkiezing als 'een uitmuntend spreker en helder politicus, tevens een man voor wie de ethische waarden van bijzondere betekenis zijn'. Van der Heide trad in zijn parlementaire arbeid niet op de voorgrond. In zijn benadering stond de individuele mens in zijn nood voorop, of het nu ging over de Krankzinnigenwet, het gevangeniswezen, de werkverschaffing of de economische situatie in Drenthe, waarbij hij zich overigens steeds goed documenteerde.

**SD
AP**

KIESKRING

AMSTERDAM

STEMT

P.J. TROELSTRA

DE EERSTE VAN

LIJST

36

Herman Noordegraaf

Zijn bewogenheid kwam naar voren in zijn opkomen voor Leopold Abraham Ries, thesaurier-generaal op het ministerie van Financiën, die vanwege zijn homoseksualiteit na een zeer aanvechtbare procedure ontslag had gekregen. Een van de eersten die het in het parlement voor homoseksuelen opnam, was dus een dominee.² Voorts valt zijn principiële verdediging van de rechtsstaat op. Zo was Van der Heide tegen het weren van het sociaal-democratische weekblad *De Tribune* uit bibliotheken en het verbod op godslastering. Geestelijke vrijheid stond bij hem voorop. Tijdens de periode dat Van der Heide in de Kamer zat, vond de discussie plaats over de vernieuwing van de sociaal-democratie. Hij heeft daarin geen rol gespeeld en was in deze een rode dominee van de eerste generatie. Het was een rode dominee van de tweede generatie, de eerder genoemde Willem Banning, die een belangrijke bijdrage leverde aan de theoretische doordenking van de grondslagen van de sociaal-democratie, onder meer in het blad *Tijd en Taak*, dat in 1932 de *Blijde Wereld* opvolgde.

Fedde Schurer (1898–1968)

In een heel ander geestemilieu dan het vrijzinnig protestantisme komen we terecht met de Friese onderwijzer en dichter Fedde Schurer (1898–1968). Degenen uit kerkelijke kring die kozen voor het socialisme hadden vrijwel allen een vrijzinnige achtergrond. Vooral in orthodoxe kring was Abraham Kuypers antithesegedachte sterk aanwezig: tussen geloof en ongelooft zou een onoverbrugbare kloof liggen en het socialisme behoorde tot de wereld van het ongelooft.

Schurer, afkomstig uit een gereformeerd arbeidersgezin, groeide op in dit milieu, dat hem al op jonge leeftijd te benauid werd doordat een stilzwijgende gedragscode veel voorschreef op grond van de overtuiging dat men de Waarheid bezat. Hij werd al gauw een buitenbeentje. Zoals hij later opmerkte lag in zijn jeugd de nadruk op wat niet mocht; ech-

ter niet op het gebied van het zakenleven, maar op dat van cultuur en sport.

Schurer was pacifist en op pacifisme lag een taboe in de gereformeerde wereld. Dat leidde in 1929 tot Schurers ontslag als onderwijzer aan de christelijke school in Lemmer (met de latere minister-president Gerbrandy als advocaat van het schoolbestuur). In datzelfde jaar werd Schurer lid van de Christelijk-Democratische Unie (CDU), een kleine progressieve partij van vooral orthodoxe protestanten, waarvan ook nogal wat voormalige leden van de Bond van Christen-Socialisten lid waren (een socialistische partij op confessionele basis die van 1907-1921 bestond). Daarbij zal zijn vriendschap met de predikant Jan Buskes, een van de ideologische voormannen van de CDU, een rol gespeeld hebben, maar ook de behoefte bij orthodoxe protestanten om zich expliciet op confessionele grondslag te organiseren: een doorwerking van de antithese.

Voor wie niet in dit milieu is opgegroeid, is het nauwelijks voorstelbaar hoe diep dat antithetisch denken ging. Het was psychologisch en wat betreft geloofsovertuiging een heel grote stap om naar een niet-confessionele partij over te gaan en daarin met mensen met een andere levensovertuiging samen te werken. Schurer werd actief in de CDU en was ook nog enige tijd Statenlid voor deze partij. Zo wilde Schurer nog niet 'de zonden van het kapitalistisch systeem' bestrijden in één verband met de grote partijen. Later begaf hij zich echter steeds meer in het gezelschap van sociaal-democraten. Christelijke partijvorming ging hem zelfs tegenstaan: men liep dan het gevaar vond hij zijn eigen betrekkelijke inzicht te dekken met goddelijke autoriteit. Dat gold ook de CDU. Vanaf 1937 stemde Schurer op de SDAP.

In 1946 zou de CDU opgaan in de PvdA en sloot Schurer zich direct aan bij deze partij. Hij steunde de Doorbraak en was veel op pad om protestants-christelijke geloofsgenoten te bewegen over te stappen ('door te breken') naar de PvdA. Typerend voor de PvdA was dat

Herman Noordegraaf

zij enerzijds partijvorming op confessionele grondslag afwees, maar anders dan de SDAP zich positief uitliet over de rol van levensbeschouwing en expliciet het recht erkende van kerken om zich in het publieke domein te manifesteren. Dat alles ging verder dan de neutraliteit die de SDAP had voorgestaan als het ging om levensbeschouwing.

Als hoofdredacteur van de *Heerenveensche Koerier* had Schurer een spreekbuis ter beschikking, wat hem behoorlijk wat strijd opleverde met de rooms-katholieken in Friesland. Op zijn beurt keerde Schurer zich fel tegen het Mandement van de rooms-katholieke bisschoppen uit 1954, dat het lidmaatschap van de PvdA ontraadde. Schurer, die oecumenisch was ingesteld en deel genomen had aan de herdenking van de moord in 754 op Bonifatius, was door het Mandement diep geraakt en publiceerde naast de opiniestukken in zijn krant hierover het vlamme *Protestants Protest* (Drachten 1954).

Van 1956 tot 1963 was Schurer Tweede Kamerlid. Hij was te zeer een generalist en te weinig een man van het politieke handwerk om op de voorgrond te treden. Het meest bekend is hij nog gebleven vanwege zijn 'atoompacifisme', hetgeen hem geen gemakkelijke positie opleverde in de partij.

Hilda Verwey-Jonker (1908–2004)

Met de sociologe Hilda Verwey-Jonker (1908–2004) komen we weer terug in het vrijzinnig protestantse milieu. Haar vader was remonstrant en haar moeder vrijzinnig-hervormd. Zij volgde catechisatie bij Gerardus Horreüs de Haas, vrijzinnig-hervormd predikant in Zwolle en sinds 1903 lid van de SDAP. Deze intellectueel van hoog kaliber confronteerde de jonge Hilda Jonker met de diepere levensvragen van de bestemming van de mens en van ethiek, waarbij De Haas nadrukkelijk ook op politieke vragen inging.³ Voor De Haas was het socialisme vooral een zedelijk ideaal, dat zich richtte op materiële welvaart en op een zinvol en

waardevol leven; een strijd voor wereldwijde humaniteit vanuit een diep verlangen naar vrede en gerechtigheid op aarde.

Later zou Verwey-Jonker ook beïnvloed worden door Willem Banning en door haar vriend de vrijzinnig-hervormde predikant Lambertus Hendrik (Bart) Ruitenbergh (1905–1992), die decennialang een van de gezichtsbepalende figuren in het religieus-socialisme was. Stortte zij zich aanvankelijk volop op de socialistische beweging, na de Tweede Wereldoorlog bleef zij daar wel bij betrokken, onder meer als Eerste Kamerlid, maar richtte zij zich nadrukkelijk op groepen die verge-

Verwey-Jonker had veel oog voor de onderdrukkende aspecten van godsdienst

ten, rechteloos of op andere wijze op achterstand stonden, zoals vluchtelingen. Haar sterke engagement met mensen in nood vond mede haar bron in activiteiten van kerken, zoals die van de Wereldraad van Kerken voor vluchtelingen. Deze diepgaande en concrete vormen van solidariteit maakten grote indruk op haar.

Religie werd steeds belangrijker in Verweys leven. In 1954 werd zij lid van de Remonstrantse Broederschap. Het vrijzinnig geloof stond in haar optiek voor bescherming van vrijheid, het bevorderen van gelijkheid, het accepteren van een rechtsorde met grondrechten en het opkomen voor mensen in een achterstandspositie. Het geloof gaf haar grond onder de voeten. Zij had overigens nadrukkelijk oog voor de onderdrukkende aspecten van godsdienst. Woonachtig in Eindhoven (haar man werkte bij Philips), ervoer zij, die van huis uit al een zeker antipapisme had meegekregen, het rooms-katholicisme als benauwend: het ver-

Herman Noordegraaf

werpen van echtscheiding, geboortebepering en de werkende gehuwde vrouw, de visie op de verhouding tussen man en vrouw vervulden haar met weerzin – zo maakte ze zich druk om de boete die haar zoon kreeg toen hij in het damesdeel van het zwembad had gezwommen.

David van Ooijen (1939–2006)

Was er binnen het protestantisme een kleine schare van dissidenten te vinden die koos voor de sociaal-democratie, binnen het rooms-katholicisme ontbraken deze tot de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel. De priester J.A.H. van den Brink, die in 1907 als eerste gemeenteraadslid voor de SDAP beneden de Moerdijk werd gekozen, bleef lang een uitzondering. Door de grote tegenwerking verliet hij volstrekt gedesilluseerd in 1910 de kerk en werd vrijdenker. De hiërarchische structuur van deze kerk met haar gecentraliseerd gezag en tucht, die effectief kon zijn omdat deze bevolkingsgroep eeuwenlang als onderdrukte groep had moeten leven, maakten de kans op een overstap naar de SDAP zeer klein.

Na de Tweede Wereldoorlog deden rooms-katholieke leden van de PvdA als Geert Ruygers, Sjeng Tans en Joan Willems hun intrede in de Tweede Kamer. Tevens kwam er een rooms-katholieke werkgemeenschap naast een protestantse en een humanistische. Deze werkgemeenschappen waren officiële organen van de partij, die spreektijd hadden op congressen, een eigen tijdschrift hadden en financiële steun van de partij kregen. Zij hadden tot taak om propaganda te maken voor de PvdA onder eigen geloofsgenoten en organiseerden bezinning en discussie waarbij de relatie tussen geloof en politiek en de relatie met kerken en Humanistisch Verbond centraal stond. In deze lijn van progressieve katholieken staat de dominicaan David van Ooijen (1939–2006), die tot nu toe de laatste priester-politicus van Nederland is. Hij werd

actief in de PvdA in de jaren zeventig. Dat was een tijd waarin de ontkerkelijking, die zich al decennia voordeed, met grote kracht doortzette. Het was de tijd dat kerken hun disciplinerende kracht verloren en mensen zich losmaakten van als beklemmend ervaren voorschriften.

Ook binnen de PvdA hadden deze ontwikkelingen hun weerslag. De Doorbraak was niet meer relevant: mensen lieten zich er niet meer van weerhouden op de PvdA te stemmen op grond van wat de kerken voorschreven. De ideologen van de Doorbraak hadden ervoor gepleit dat mensen op grond van hun geloof op de PvdA zouden stemmen; velen stemden nu evenwel op de PvdA omdat het geloof en de kerk voor hen juist minder relevant waren geworden. Dat leidde tot de opheffing van de werkgemeenschappen. In 1980 kwam er het Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging (vanaf 2008: Trefpunt PvdA en Levensovertuiging). Dit is een officieel partijorgaan, maar heeft niet meer de invloedrijke positie van de werkgemeenschappen. Het beginselprogramma van 1977 besteedde in tegenstelling tot de programma's van 1947 en 1959 vrijwel geen aandacht aan religie. Wel bepleitte het respect voor geestelijke vrijheid en voor de verscheidenheid van levensbeschouwelijke en politieke overtuiging. Ook vinden we de vermelding dat het democratisch socialisme openstond voor mensen met een uiteenlopende levensbeschouwing.

In die jaren was bovendien sprake van vernieuwing binnen de kerken, die samenging met een sterk maatschappelijk engagement: opkomen voor mensen in de marge van de samenleving, de inzet voor de bestrijding van armoede wereldwijd, het bepleiten van een actieve vredespolitiek ('atoompacifisme') en het nastreven van democratisering. Een aantal van deze 'christen-radicalen' kwam terecht in de toenmalige PPR en weer anderen in de PvdA. In die laatste stroom stond David van Ooijen, die later ook lid werd van het Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging.

Herman Noordegraaf

Van Ooijen was zoon van een kassenbouwer in Kwintsheul, werkzaam in het onderwijs en het vormingswerk. Hij was Tweede Kamerlid van 1971 tot 1986 en Eerste Kamerlid van 1987 tot 1993. Dat in de nadagen van de verzuiling zijn keuze niet onomstreden was, blijkt uit de reacties die hij kreeg op zijn kandidatuur voor de Provinciale Staten in 1970 toen hij geen kandidaat voor de KVP bleek te zijn, maar voor de PvdA. Voor sommige kerkgangers was dit onaantvaardbaar en de pastoor van de parochiekerk nodigde hem niet meer uit om te komen preken. Later heeft hij ook tegenwerking ondervonden van de kerkelijke leiding, die niet meewerkte aan het vinden van een zinvolle werkkring na zijn Tweede Kamerlidmaatschap. Vooral onderwerpen als abortus en euthanasie lagen bij de bisschoppen gevoelig.

Het geloof was voor Van Ooijen de inspiratiebron voor zijn politieke keuze. Van Ooijen onderschreef de partijstandpunten, al waren aanvankelijk naar zijn mening de levensbeschouwelijke aspecten van abortus – toch meer dan een gewone medische ingreep – te weinig in de partijdiscussies in de beschouwingen betrokken. In zijn Kamerwerk richtte Van Ooijen zich vooral op onderwijszaken en minderheden. Net als bij Van der Heide kenmerkte hij zich door een grote dossierkennis gerelateerd aan het zicht op het leven van concrete mensen. Typerend is de titel van het proefschrift waarop hij na zijn Kamerlidmaatschap promoveerde en dat ging over het woonwagenebeleid in Nederland: *Je moet weg, hier komen mensen wonen* (1993).

In de Tweede Kamer was Van Ooijen een van de vertrouwelingen van Den Uyl. Hij zat samen met Huub Fransen en Anne Vondeling achter hem. Den Uyl wilde Fransen, een meelevend hervormd kerklid, en hem, als rooms-katholiek theoloog, bij zich in de buurt hebben. Hij was bevreesd fouten te maken ten aanzien van het godsdienstig deel van de Nederlandse bevolking en wilde hen indien nodig kunnen raadplegen. Later werd Van Ooijen

op verzoek van Den Uyl ook een soort biechtvader voor fractieleden in het geval zij met persoonlijke problemen zaten. Fractieleden met problemen werden door het fractiebureau doorgestuurd naar Van Ooijen voor een persoonlijk gesprek. Het ging dan zo valt te lezen in *David. Herinneringen van priester-politicus David van Ooijen* onder andere om huwelijksproblemen, het niet geschikt blijken voor het Kamerlidmaatschap, het last hebben van dyslexie en andere kwesties.

Partij en geloof in deze tijd

Tot zover in zeer grote lijnen wat we in enige biografieën vinden over de betekenis van christelijk geloof in relatie tot de keuze voor de sociaal-democratie. Wat valt daarbij op? Voor de christelijk georiënteerde personen geldt dat hun keuze voor de sociaal-democratie duidelijk verband hield met hun geloofsovertuiging. Deze was hun diepste motivatie. Zij zagen daarbij een verbinding tussen de Bijbelse oproep tot gerechtigheid – de keuze voor armen en verdrukten – en hun partijkeuze. Ook voor de niet (meer) gelovigen als Nieuwenhuis en Troelstra geldt dat er voor hen een duidelijk verband was tussen christelijke ethiek en sociaal-democratie. Voor die keuze was er ruimte binnen de partij op grond van principiële en strategische overwegingen. Was die ruimte eerst vooral duldend (je mag er zijn), later (in 1946) werd deze positief geformuleerd. De sociaal-democratie erkende daarmee het religieus pluralisme.

Inspiratie kwam niet alleen voort uit godsdienstig-ethische overwegingen in de sfeer van ideeën, maar kon ook, zoals we zien bij Verwey-Jonker, gevoed worden door concrete praktijken van christenen en kerken ten dienste van mensen in nood. De fundering van de sociaal-democratie lag daarmee niet in de eerste plaats op inzicht in de ontwikkelingen in de maatschappij, zoals het historisch materialisme leerde (wat de noodzaak van zorgvuldige analyse onverlet laat) of in materiële be-

Herman Noordegraaf

langen (hoe legitiem deze ook kunnen zijn, zeker van minderbedeelden), maar op het vlak van levensbeschouwing en ethiek. Vanuit dat inzicht is een belangrijke bijdrage geleverd aan de vernieuwing van de sociaal-democratie waarbij vooral de vrijzinnig protestantse predikant Willem Banning deze vernieuwing theoretisch doordacht heeft. Op Schurer na waren alle genoemde personen niet afkomstig uit een proletarisch milieu. Zij kozen dus niet op grond van 'klassenbelang', Schurer trouwens ook niet.

Ook nu is de sociaal-democratie gebaseerd op een combinatie van waarden, belangen, maatschappelijke analyse en concrete handelingsperspectieven. De benadering van het Van waarde-onderzoek van de Wiardi Beckman Stichting sluit hierbij aan, waarbij de fundering van deze waarden uiteraard in een pluriforme partij als de PvdA vanuit een breed scala van levensovertuigingen voortkomt. Het is naar mijn mening beter om van de PvdA als een pluriforme partij te spreken dan als van een seculiere partij. Dat laatste zou immers impliceren dat de PvdA zich op een niet-godsdiensstige grondslag plaatst. Dat doet zij evenmin als dat zij op een levensbeschouwelijke grondslag berust: zij heeft politieke principes die door mensen met uiteenlopende levensbeschouwelijke overtuigingen onderschreven kunnen worden, door christenen, moslims, hindoes, humanisten, vrijdenkers en nog anderen.

Godsdienst heeft ook donkere zijden, zoals de geschiedenis en het heden leert. Vrijwel alle hoofdpersonen van de hier besproken biografieën zijn vanuit hun eigen geloofskring in mindere of meerdere mate – soms op zeer grove wijze – bestreden, tot op (pogingen tot) broodroof toe. Die kant is er dus zeer zeker, maar de positieve zijde, inzet voor mensen in nood, eveneens. De PvdA zou dit laatste moeten honoreren door het levensbeschouwelijke pluriforme karakter van onze samenleving nadrukkelijk te verwelkomen en in stand te helpen houden en door oog te hebben voor de

betekenis van levensbeschouwelijke organisaties (kerken, Humanistisch Verbond, islamitische organisaties en nog andere). Dat betekent een interpretatie van het beginsel van de scheiding van kerk en staat, waarbij er ruimte is voor levensbeschouwing in het publieke domein en kerken en geloof in hun werking niet tot het privé-domein gereduceerd worden. De persoonlijke noot die staatssecretaris Sander Dekker (VVD) van OCW toevoegde aan zijn besluit om de kleine levensbeschouwelijke omroepen op te heffen, namelijk dat religie achter de voordeur hoort, zou dan ook door coalitiegenoot PvdA afgewezen moeten worden.

Een van de eersten die het in het parlement voor homoseksuelen opnam was een dominee

Daarmee is niet gezegd dat vrijheid van godsdienst een absoluut recht is. Vrijheid van godsdienst zal in concrete kwesties bij strijdigheden afgewogen moeten worden tegen andere grondrechten. Inzicht in en gevoeligheid voor de existentiële betekenis van de levensovertuiging voor mensen zullen daarbij echter een rol hebben te spelen. Voorts zal samenwerking moeten worden gezocht en indien nodig ondersteuning moeten worden gegeven aan levensbeschouwelijke organisaties in hun maatschappelijke activiteiten op het vlak van armoedebestrijding, opvang van mensen in nood enzovoort. Ook in het kader van het Wmo-beleid is dat van belang. De Wmo bepaalt immers dat op lokaal niveau maatschappelijke organisaties bij de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van het beleid op het terrein van zorg en welzijn worden betrokken. Gemeentelijke PvdA-politici zullen daarom moeten nagaan hoe zij naast andere organisaties ook

Herman Noordegraaf

levensbeschouwelijke organisaties op grond van hun maatschappelijk relevante activiteiten kunnen betrekken bij de Wmo. Zo zijn kerken en Humanitas actief als het gaat om de opvang van dak- en thuislozen en verslaafden,

schuldenproblematiek, eenzaamheidsbestrijding, materiële en immateriële hulp aan mensen die in armoede leven, steun aan vluchtelingen, begeleiding van ex-gedetineerden en zo is er nog meer te noemen.

Noten

- 1 Zie het proefschrift van H. Zonneberg, *Willem Banning (1888-1971). Een onderzoek naar de verhouding van zijn spiritualiteit tot zijn sociaal-politiek engagement*, 's-Gravenhage 1978; de biografie van de hand van zijn dochter: H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971. Leven en*

werken van een religieus socialist, Amersfoort/Leuven 1988. Een recente studie over de SDAP waarin Banning uitvoerig aan de orde komt, is: Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaalsocialisme, 1922-1940*, Amsterdam 2012.

- 2 Pas in 1997 kreeg Ries rehabilitatie; in oktober dat jaar ont-

hulde minister Borst in de Amsterdamse Vinkenstraat een plaquette ter herinnering aan hem.

- 3 Al weer enige jaren geleden publiceerde A. de Vos een dissertatie over De Haas: *Voorwaarts en niet vergeten. Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)*, Zwolle 2008.